

1909 ADANA-ERMENİ OLAYLARINA BİR TANIK: KİBAROĞULLARININ AĞITI

Documentary Dead Complaints for Turkish-Armenian Fight 1909 in Adana: Kibarogullarının Ağıtı

Prof. Dr. Ali Osman ÖZTÜRK*

ÖZ

Bu yazıda; üç yeni varyantı tespit edilen “Kibarogullarının Ağıtı” dolayısıyla, halk edebiyatına yansıyan 1909 Adana Ermeni olayları bağlamında Ermeni-Osmanlı ilişkisi konu edinilecektir. Türk Ağıt edebiyatında varyantları olan metin, Kibarogulları’ndan Bahar Savaş tarafından 95 yaşındaki bir kişiden derlenmiş/not edilmiş ve ilk kez burada yayımlanacaktır.

Ağıt Metninin 6 varyantı olup, burada karşılaştırma malzemesi olarak yer verileceklerin içinde en kapsamlısı İsmail Görkem tespitidir.

Metnin dayandığı 1909 Adana olayları başka tarihi kayıt ve bilgilerle kontrol edilecektir. Bu sözlü metne uygun kayıtlardan biri Yılmaz Öztuna’nın popüler tarih kitabı, diğeri Cemal Paşa ve Veron Dumejian’ın anıları, bir diğeri ise güvenilir bir Almanca ansiklopedidir.

“Kibarların Destanı” ağıtı, Cemal Paşa’nın tutumunu ve dönemin hükümet politikasını eleştiren Türklerin bu olaylardan ne denli olumsuz etkilendiklerine tanıklık etmektedir.

Anahtar Sözcükler

Ağıt, 1909 Türk-Ermeni Çatışmaları, Anılar/Hatıralar, Cemal Paşa.

ABSTRACT

In this essay it is aimed to publish the three Turkish dead complaint texts from Adana, those the execution of the sons from Kibarogulları, a Turkish family, due to the Turkish-Armenian fight in the year 1909. The dead complaint texts composed by a relative of Kibarogulları named Bahar Savaş from Adana recorded by one 95 years old person and are published for the first time here.

There are 6 versions to this dead complaint, of which three are shown here as comparison material: the version of İsmail Görkem is the most extensive.

Those the dead complaint underlying Turkish-Armenian fight of 1909 is here checked by further historical documents. A consistent counterpart for the verbally delivered dead complaint texts, exactly the same as Öztuna’s remarks form the memory-moderate excessive quantity of the memoirs of Cemal Paşa and Veron Dumejian as a parallel to those from a German history dictionary.

The dead complaint “Kibarların Destanı” proves innocence of the Turks who are executed and criticizes the attitude of the governor Cemal Pascha and the policy of the government at that time.

Key Words

Dead complaint, Turkish-Armenian fight at 1909, memoirs, Cemal Pasha.

Giriş

Bu yazıda; üç yeni varyantı tespit edilen “Kibarogullarının Ağıtı” dolayısıyla, halk edebiyatının ağıt türüne yansıyan 1909 Adana Ermeni olayları ele alınacaktır. Anonim intikal eden ağıt metinleri, özel/kişisel olduğu kadar genel toplumsal olayları da konu edinebilir. Halkı (sade insanı) derinden etkileyen

ve onun hafızasında yer eden toplumsal olayların, halk edebiyatının genelinde olduğu gibi, özel kişi ya da kahramanların şahsiyetleri etrafında anlatılması bilinen bir anlatı özelliğidir.

Amaç, yeni metinleri ortaya koyarken, bu anonim intikal sürecinden geçen ürünleri, adı belli anı/ hatırat sahiplerinin konuya ilişkin aktardığı bilgilerle

* Çanakkale Onsekiz Mart Üniv. Eğitim Fakültesi Alman Dili Eğitimi Anabilim Dalı, alosturk@comu.edu.tr

bir karşılaştırılmasını sağlamaktır. Ağıt metinlerinin dayandığı olaylara kısmen değinen bir de Ermeni anısına yer verilmesinin nedeni, insani boyutun karşılıklı anlaşılabilirliği sağlama düşüncesidir. Elbette söz konusu tarihi olayların ayrıntılarını yazımın dar kapsamında ve halk edebiyatı bağlamında aydınlatmak mümkün değildir. Eğer “sözlü tarih” konsepti içinde, halk anlatılarında yansıyan “insani duygulara” az da olsa dikkat çekilebilirse, amaç gerçekleşmiş olacaktır.

1. MEVCUT DERLEMELER

1.1 Ahmet Şükrü Esen Derlemesi

“*Kibarogullarının Ağıtı*” daha önce Ahmet Şükrü Esen’in **Anadolu Ağıtları** (Yay. Haz.: Pertev Naili Boratav ve Remy Dor) adlı derlemeleri içinde 34 numara ile kayıtlı olan bir ağıttır (bkz. ağıt no: 34). Ahmet Şükrü Esen kitabında diğer kaynaklardan alınan ilave kıtalarla verilen metni şöyledir:

1. Ali Ağa Mehmed Ağa
Cemalin benzettim (doğan) aya
Kaçan kandan kurtuluyor
Bin atına çekil dağa.
2. Astılar kendir kırıldı
Ağanın konağı yıkıldı
Kör olası müstebitler (?)
Gelin boynuma sarıldı.
3. Adana’dan aldım keçe
Saraçlardan seçe seçe
Darağacı kuruyor
Kaç a Mehmed Ağam kaç a.
4. Fermanları yazılıyor
Bacıları sızılıyor
Darağacına asmışlar
Kara bıyık süzülüyor.
5. Devesi yurtlar (?) köşegi
Koyun kuzular şişegi
Şurda on adam asmışlar
Üçü Kibarın uşağı.
6. Gömlek giyerdı oyalı
Konağı yeşil boyalı
Beyler yemek yemez oldu
Asılacağım diye (li).
7. Al atım örk ile çıkar
Çifte kazanlarım kaynar
Çıkmış konağın başına
Düldül ile ırağa bakar.
8. Musluğa camüz düzdürür
Sarrafa lira bozdurur
Mehmed Beyim olsa idi
Oğlunu yanında gezdirir.
9. Darağaca koşal koşal
Görenlerin aklı şaşar
Beyler asılmaya gitmiş
Bebekler ardına düşer.
10. Biri Mehmed biri Ali
Veyli çiftçelerim veyli
Meclisinde şor verilir
Sanırsın istekli tülü.
11. Darağacımı yaktılar
Dört yanna siyah çektiler
Malum olsun Mehmed Beyim
Kafirler geldi baktılar.
12. Adana’dan Vali biner
Yürür konağına iner
Yalan isem kör olayım
Beş yerde kandili(m) yanar.
13. Gelinin adı Döndü
Cümle alem sana yandı
Beyler asılmaya gider
Bebeklerin yüzü döndü.
(II 281)

14. Adana'dan heber geldi
Yatamıyom uzun gece
Her gelen delikten bakar
Evliya yapılı Hoca.
15. Abaniyesi başında
Fermanı bağlı döşünde
Dört oğlumun birin asman
Yazık olur genç yaşında.
16. Asıyorlar sıra sıra
Can veriyor söne söne
Dört oğlumun birin asman
Aşiretin hali fena.
17. Dut ağacın budamışlar
Yenisinden bitsin diye
Dördünü birden asmışlar
Ocakları batsın diye.
18. Yusuf'un giydiği cizme
Güzellik yakar
Hükümete varıncağaz
Kaymakam ayağa kalkar.
(XXIII 66)
19. Her gelen delikten bakar
Güzellik Yusuf'u yakar
Asman Müftüyü Müftüyü
Korkarım gelinler (?) çıkar.
20. Altın zarfta gümüş tabak
Geri ardında kaldı bebek
Kızlar Adana'ya inmiş
Dördünün de başı kabak.
21. Yaşa Padişahım yaşa
Yazılanlar gelir başa
Biz Müftüyü vermek diye
Mahpuslar düşmüş talaşa.
22. Ta ezel ezelden böyle
Bozuk Osmanlının fendi
Eğer bunu kim derlirse
Aziz'li Mehmed Efendi.
(II 235/19)

1.2. Mehmet Bozdoğan Derleme- si

Bu ağıtın bir varyantı 1957 yılında Mehmet Bozdoğan tarafından **Türk Folklor Araştırmaları**'nda (Bozdoğan 1957: 1600) "Müftü'ye Ağıt" başlığıyla yayımlanmıştı. Ancak bu metne eklenen hikâye, ağıtın gerçeğiyle ilgisiz olup, halk edebiyatının doğası gereği biraz tevatüre dayanmaktadır. Çünkü söz konusu olan müftü, herhangi bir softa takımının lideri değildir, bunu aşağıda göreceğiz:

Müftü'ye Ağıt

Müftümün sakalı kara
Yusufumu çekmen dara
Kefenleri boğazında
Asılmışlar sıra sıra.

Hele üleşe üleşe
İnsanlar öldü beleşe
Biz müftüyü vermek deyi
Mapuslar düşmüş talaşa.

Kalmadı Osmanlının fendi
Asılan da müftüm belli
Aşiretten ünün almış
Azizli Mehmet efendi.

Adanadan Vali biner
Gelir de odama iner
Vallahi yalan değilim
Dört yanımda kandil yanar.

Avradının adı Melek
Kucağında ağca bebek
Adana'ya inmiş gelmiş
Başı kabak yalın ayak.

Kara sakal parıl parıl
Kuran okur gürül gürül
İstanbul'da alim hoca
Gel de asanlara darıl.

Saat asılı döşünde
Yaşıl sarığı başında
İkisini birden asman
Yazık olur genç yaşında.

1.3. İsmail Görkem Derlemesi

Çukurova ağıtları üzerine en ayrıntılı ve diğer varyantlarla karşılaştırmalı bir çalışmayı gerçekleştiren İsmail Görkem, adı geçen ağıtın 38 kıtalık bir derlemesini ortaya koymaktadır. Bu metin şu şekildedir (Görkem 1990: 473-477):

Müftü'nün Ağdı

1. Karası yağlık karası
Karıştı Erzin arası
En büyüğü Müftü/ü/ Efendi
Boğazı kendir yarası
2. Müftü'mü çektiler dara
Yusufuma geldi sıra
Biz Müftü'yü vermek diye
Hapisler düştü telaşa
3. Müftü/ü/ oğlum şahriyat vali
Yusufum da daha deli
Gelin helallaşak kuzum
Elinizi verin beri
4. Kara sakal pırl pırl
Kur'an okur gürül gürül
Ankara'da ders hocası
Müftü'mü asana darıl
5. Müftü'mün sakalı kara
Yusufumu çekmen dara
Kefenleri boğazında
Asılmışlar sıra sıra
6. Kalmadı Osmanlı fendi
Asılan da Müftü'm belli
Aşiretten ünün almış
Azizli Mehmet Efendi
7. Adana'dan vali biner
Gelir de odama iner
Vallahi yalan değilim
Dört yanımda kandil yanar
8. Avradının adı Melek
Kucağında akça bebek
Adana'ya inmiş gelmiş
Başı kabak yalın ayak
9. Saat asılı döşünde
Yeşil sarığı başında
İkisini birden asman
Yazık olur genç yaşında
10. Saat sekizde bastılar
Candan umudu kestiler
Kadasını aldıklarım
Cebel müftüsün astılar
11. Müftü Bey'im Müftü Bey'im
Kefenini ben örteyim
Varınca haber alırlar
Gelenlere ben ne deyim
12. Atını çekin pazara
Müftü'm dayanmaz nazara
Kadanız allım aşiret
İkisini kon mezara
13. Altında atı hışılar
Döşünde içlik ışılar
Eli yanına dökülsün
Seni öldüren yahşılar
14. Düşümde gördüm düşümde
Yeşil sarığı başında
Padişah'tan emir geldi
Yazılı ferman döşünde
15. Nesini deyim nesini
Ya kimler almış fesini
Müftü/ü/ oğlumu asarkennek
Melekler düşmüş sesini
16. Hiç durman atını satın
Koyunu kuzuya katın
Koc/a/ Erzin'i yol ederken
Yoruldu mu Sultan Hatun
17. Birin koyam birin gezem
Evimi odamı bozam
Bir elimde iki efe
Ben de kapı kapı gezem
18. Müftü/ü/ oğlum oda/da oturur
Çocukları avutarak
Yusuf oğlum kahve döver
Serçe pürçük dağıtarak

19. Ak konaklar karşı karşı
İçi bezirganlı çarşı
Karşı gelmedi mi kuzum
Yedirdiğim pirinç aşu
20. Adım adım ark eyledim
Büyük evi terk eyledim
Soysuz imiş elin kızı
Ben de yeni fark eyledim
21. Kollarım kürekten bağlı
Ünün/ü/ almış Gavurdağlı
Ferman elinde oğlumun
Okunmaz karalı aklı
22. Köpüklü atın bağlıyam
Evlatsız gönlüm eğliyem
Gel oğlum yanıma otur
Uğrun uğrun çok ağlıyam
23. Müft/ü/ oğlum emir donlu
Yusufumun gözü kanlı
Size diyom emmileri
Osmanlılar iki dinli
24. Gelinin adı Döndü
Bir biz değil alem yandı
Asıyorlar Yusufumu
Kefiye başına indi
25. Dar ağacı yapıyor
O da tahtanın eninden
Bir günceğiz gördük idi
O da Hamid'in gününden
26. Biri Yusuf biri Müftü
Böyle Osmanlı'nın ahdı
Yusufumu öldürenin
Yıkılsın sarayı tahtı
27. Gümüş fincan gümüş tabak
Oda/sın/da dövülür dibek
Kızlar Adana'ya gitmiş
Hepisinin başı kabak
28. Padişah'tan geldi ferman
Dizimde kalmadı derman
Hasta olmuş Müft/ü/ Efendi
Sekiz isbat sana kurban
29. Biri Yusuf biri Ali
Veyli çiftelerim veyli
Menciliste laf veriyor
Sanırım esnekli tülü
30. Adana'nın valisini
Bağlasınlar derisini
Varın söylen Bahçeli'ye
Kaldırsınlar ölüsünü
31. Adana'dan gelen beyler
Yusuf'umu çekmen dara
Ben (de) Hakk'a niyaz ettim
Allah sizi yaksın nara
32. Evimizin önü asma
Asmanın dalına basma
Gavur muydun gavur düşman
Birin astın birin asma
33. Müftü oğlum okur yazar
Yusuf oğlum deli gezer
Erzinliler kabir kazar
Yazık oldu ikisine
34. Karşıdaki koca çınar
Çınar dalların döküle
Dil verip de söylesene
Çınar bellerin büküle
35. Fendi deli gönül fendi
Ciğerimin başı yandı
Bilmem bunlara n'etmişsin
Bahçeli Müftü Efendi
36. Müftü aya Yusuf güle
Verin kefenini giye
Hanesine haber olmuş
Varınca ben neler diyem
37. Dut ağacın budamışlar
Yenisinden bitsin diye
Dördünü birden asmışlar
Ocakları batsın diye
38. Yusufun giydiği çizme
Güzellik Yusuf'u yakar
Hükümete varıncağız
Kaymakam ayağa kalkar

A simgesiyle gösterilen bu metin, Göksun, 1929 doğumlu, Sarıhoca aşiretinden ev kadını ve tahsilsiz Şerife Erdem'den derlenmiştir. Kaynak kişi, ağıtı yakan şahıstan öğrendiğini belirtmiştir (bkz. Görkem 1990: 128).

İsmail Görkem'in, değerlendirdiği beş varyantla birlikte yaptığı muhteva ve mekân tespiti şöyle:

“Metinler, İslahiye (A[li] Y[ıldız]), Kadirli (A[hmet] Ko[caman]) ve Osmaniye'den (A [= İsmail Görkem derlemesi]) derlenmiştir. Diğerlerinden ise (M[ehmet] Boz[doğan], F[atma] Ü[nal], A[hmet] Ş[ükrü] E[sen] 1[= Anadolu Ağıtları]), derlendikleri yerler ile derleme bilgileri mevcut değildir.

Ağıtın hikâyesi kaynaklarda farklı şekillerdedir: H. 1311 (M. 1893)'de, Bahçe'de Ermeniler ayaklanınca, yerli ahali, Müftü Efendi'nin önderliğinde bunlara karşı çıkar. Osmanlı Hükümeti, bu çatışmalara katılanları astırır. Asılan Müftü için anası ağıt yakar (M[ehmet] Boz[doğan]). Sultan Reşad tahta çıktığı sıralarda, Çukurova'da Ermeniler devlete karşı ayaklanırlar. Bahçe Müftüsü: “Ermeniler'in kanı da, malı da helaldir” şeklinde fetva verdiği için, hükümet tarafından Dörtüol'da astırılır. Anası, bunlar için ağıt yakar (A[hmet] Ko[caman]). Müftü, aynı hadise sebebiyle, Erzincan (=Yeşilkent)'de asılır (F[atma] Ü[nal], A [= İsmail Görkem derlemesi]). İki kardeş, Osmanlı Hükümeti tarafından Adana'da astırılır; henüz bunlar darağacında sallanırlarken, İstanbul'dan affedildiklerine dair emir gelir. Anaları bunlara ağıt söyler (A[li] Y[ıldız]). Diğer kaynaklarda (M[ehmet] Boz[doğan], A[hmet] Ş[ükrü] E[sen] 1[= Anadolu Ağıtları]) ağıtın hikâyesi verilmemiştir.

Her ne kadar 1892-1893 yıllarında da Ermeni olayları (Kars, Merzifon, Kayseri, Yozgat vd.) söz konusuysa da (bkz. *Belgelerle Ermeni Sorunu*, 1983: 90, 99), bir müftünün idam edildiği olaylar, Sultan Reşad değil, Sultan II. Abdülhamit zamanına tekabül etmektedir. Bahriye

Nazırı ve 4. Ordu Kumandanı Cemal Paşa, *Hatırat* (1996: 363)'ında 1909 tarihli Adana Ermeni olaylarından söz ederken “İdam olunan Müslümanlar arasında Adana'nın en eski ve en zengin ailelerine mensup gençler bulunduğu gibi, Bahçe kazası müftüsü de vardı. Bu müftünün o havalı Türkleri nezdinde pek büyük bir nüfuzu vardı” demektedir.

Kaynaklarda ağıtın adı, “Müftü'ye Ağıt” ((M[ehmet] Boz[doğan], A[li] Y[ıldız]), “Kibaroğullarının Ağıdı” (A[hmet] Ş[ükrü] E[sen] 1[= Anadolu Ağıtları]) ve “Müftü'nün Ağıdı” (yakar (A[hmet] Ko[caman], A [= İsmail Görkem derlemesi]) başlıklarıyla verilmiştir. Bir kaynaktan ise (F[atma] Ü[nal]), ağıtın adı kaydedilmemiştir.” (Görkem 1990: 478)

2. YENİ METİNLER

Burada adı geçen Kibaroğulları'ndan olduğunu belirten Adanalı bir öğrencimizden (Celalettin Savaş), annesi Bahar Savaş'ın (53) kaydettiği üç ağıt-destan metni elde edilmiştir. Henüz yayınlanmadığını düşündüğümüz ve “Kibarlar'ın Destanı” başlığını taşıyan iki, başlıksız bir adet ağıt-destan metnini aşağıda veriyoruz:

2.1. Kibarların Destanı [I]**

(Kaynak kişi: Adana'nın Yemişli köyünden Petrolcü Nadim (Uğurlu) Ağanın annesi. Şimdi hayatta olmayabilir. Yaklaşık 25 sene evvel söylendi ve değiştirilmeden yazıldı.)

1. Neydi Kibar'ın suçu
Yandı Adana'nın içi
Beşini birden astılar
Sallanıyor eli kıçı

2. Musluğa camız düzdürür
Sarrafa lira bozdu[rur]
Kibar beyim avdan geldi
Çiftçibaşı at gezdirir

3. Odamızda altın tabak
Beşiğe beledim bebek
Adana'ya üç kız geldi
Üçünün de başı kabak

4. Beş tanesin getirdiler
Yan yanına yatırdılar
Kör olasıca hükümet
Gavur keyfi yetirdiler

5. Abdülkadirim ağlıyor
Anası kara bağlıyor
Kör olasıca hükümet
Kendirlerini yağıyor

6. Oğlum oğlunu getirdi
Oğlum aklım yitirdi
Kör olasıca hükümet
Gavur keyfini yetirdi

7. Konağın yeşil boyalı
Gömlek giyerdi oyalı
Beyim ekmek yemez oldu
Asılma lafin duyalı

8. Başucunda dut ağacı
Kul olayım dallarına
Gadan alayım babam
Bak oğluyun hallarına

9. Abdioğlu yazıları
Ceylan kovar tazıları
Nasıl kıydın astın bunu
Daha küçük kuzuları

2.2. Kibarların Destanı [II]

1. Gömlek diktirdim oyalı
Konakları hep boyalı
Bizim beyler ekmek yemez
Asılacağı duyalı

2. Adana'dan aldım fener
Ağamın köşkünde yanar
Abdioğlu yazısında
Oniki sabanı döner

3. Adana'dan aldım şeker
Ağacığım beni yakar
Abdioğlu yazısında
Üç yüz yerli beş yüz bekar (Üç yüz yerli, beş yüz bekar, ırgat oluyor.)

Kaynak kişi: Adana'nın İncirlik Köyü'nden Hüsnü Karşlı'nın annesi (85-90 yaşlarında).

2.3. Başlıksız [III]

1. Evimizde nar ağacı
Biri tatlı biri acı
Kınamayın komşularım
Yenilmiyor iki bacı

2. Bacısının adı emiş
Saçına takmamış gümüş
Gavurumuş gavur vali
İp takında asın demiş

3. Evlerin önü dutlu
Çardağın üstü otlu
Kınamayın komşularım
Memedimden Halil datlı.

Kaynak kişi: Adana'nın İncirlik Köyü'nden Hüsnü Karşlı'nın annesi (85-90 yaşlarında). Kaynak kişi, bu ağıtın Adana'nın Buruk Köyü'nden biri için söylendiğini söylemiştir. Derleyici Bahar Savaş, bu ağıt için "Kibarlarla ilgili olup olmadığı şüpheli" ihtiyat kaydını koymuştur.

3. KİBAROĞULLARININ AĞITI HANGİ TARİHİ OLAYA DAYANIYOR?

Bahar Savaş'ın tarafımıza bizzat ulaştırdığı "popüler" bir yayında (*Büyük Türkiye Ansiklopedisi*) Yılmaz Öztuna, bu ağıtın konusunu teşkil eden olaylarla ilgili olarak "Ermeniler'in Adana Patırdısı (14 Nisan 1909)" başlığı altında şu bilgileri verir:

"Adana bölgesinin Ermeni piskoposu Muşeg, Büyük Devletler'in dikkatini çekmek ve Türkiye'den bir Ermenistan

devleti koparabilmek için, aylarca hazırlanmış, binlerce Ermeni'yi silahlandırmıştı. Piskopos, isyan emrini, Türk imparatorluğunun en nazik anında, İstanbul'da 31 ihtilalinin koptuğunun ertesi günü, 14 nisan 1909'da verdi.

Adana, Tarsus ve çevresindeki bütün Ermeniler ayaklanarak, zayıf buldukları Türk evlerine dahi, ırza, mala ve cana saldırmaya başladılar. 16-19 ve 25 nisan günlerinde 4 gün 4 gece, Adana ve çevresi altüst oldu. Ermeniler, beşikteki Türk çocuklarını bile öldürüyor, hazırlıksız olan asker ve polis, karşı koymuyordu. İsyana, bizzat Türk halkı karşı koydu. Nefsini savundu ve Ermeniler'e, yıllarca bir daha baş kaldırmak için cesaretlerini kıran bir ders verdi. 4 ihtilal gününde Ermeniler 1.850 Türk'ü, fakat Türkler, tam 17.000 Ermeni'yi öldürdüler. Piskopos Muşeg, Mısır'a kaçtı.

Ermeniler durumu Avrupa basınına Türkler'in artık Avrupa'da nakarat haline gelmiş zulüm ve barbarlığı şeklinde aksettirdiler. [...] Ermeniler, Avrupa ve Amerika basınında mazlum olarak ilan edildi. Sultan Hamid'i devirdikleri için Avrupa basınında alkışlanan İttihadçılar, telaşa düştüler. Avrupa'ya şirin görünmek için, meşru müdafaa halinde olan Türkler'i rastgele asıp kestiler. Bu sırada Adana valisi olan zat, İttihadçılar'ın en tecrübeli ve akıllılarından biri bulunan meşhur Cemal Paşa idi. O zaman Kurmay Albay Cemal Bey olan bu zat, hatıralarında [...] hayrete şayan sözleri söylemektedir." (Öztuna 1978: 227)

Burada anlatılan olaylar, ana hatlarıyla Cemal Paşa'nın anılarına uygunluk göstermektedir (bkz. ayrıca *Belgelerle Ermeni Sorunu* 1883: 128 vd.). Ayrıca o, şayet Ermenilerin sayıca üstün olmaları halinde, durumun Türkler aleyhine döneceğinden, tarafların gösterdiği temayüllerin yekdiğerinden farklı olmadığını söz etmektedir.

Öztuna yukarıda Cemal Paşa hak-

kında kısmen eksik ve yanlış bilgi vermektedir, çünkü 1909 olayları esnasında Adana valisi (kendi ifadesiyle) Cevat Bey'dir (başka bir kaynak ise ismi Cevdet Bey olarak verir; *Belgelerle Ermeni Sorunu* 1983: 132). Cemal Paşa'nın, Öztuna tarafından hayrete şayan diye nitelenen sözleri ise, yabancı yazarların Türkiye aleyhine yayınları üzerine söylendiği anlaşılmaktadır. Öztuna'nın belirtilen yerde alıntılardığı Cemal Paşa sözlerinin tamamı şöyledir:

"Mandelstamm kitabının 205. Sayfasında Adana katliamından mesul olan Müslümanlar'ın en ehemmiyetsizlerinden yalnız dokuz kişinin idam olduğunu, Türkler hakkındaki garezkar neşriyatıyla meşhur olan Adosidis ismindeki bir Rum'un eserine atfen iddia ediyorsa da, gerek Adosidis ve gerek Mandelstamm yalan söylüyorlar. Adana'ya gelişinden dört ay sonra yalnız Adana şehrinde Divan-ı Harb-i Örfi mahkumlarından otuz Müslümanı idam ettirdiğim gibi ondan iki ay sonra da Erzin kasabasında on yedi Müslümanı idam ettirdim. Bunlarla beraber yalnız bir Ermeni idam olunmuştur. İdam olunan Müslümanlar arasında Adana'nın en eski ve en zengin ailelerine mensup gençler bulunduğu gibi, Bahçe kazası müftüsü de vardı. Bu müftünün o havalı Türkleri nezdinde pek büyük bir nüfuzu vardı" (Cemal Paşa 1996: 363)

Bahar Savaş, yukarıda metni verilen ağıtların işte burada zikredilen "Adana'nın en eski ve zengin ailelerine mensup gençler" üzerine, keza "Müftü'ye Ağd"ın da Bahçe müftüsüyle ilgili yakıldığını, belirtmektedir (adı geçen ağıt ve ilgili diğer örnekler için bkz. Başgöz 2005)

4. ANILARDA 1909 ADANA ERMENİ OLAYLARI***

1909 yılında gerçekleşen bu olaylara bir başka açıdan yaklaşmayı mümkün kılan bir anı kitabından söz etmek istiy-

ruz. Kitap, 1915 yılı Ermeni Tehciri'nde Afyon/ Aziziy'e'den yola çıkarılıp, Sultandağı, Akşehir, Konya, Adana üzerinden Suriye topraklarında bulunan Zor yakınlarındaki Gatma'ya gönderilen bir Ermeni tüccar ailesi ile kızının anılarını içermektedir. Veron Dumehjian adındaki bu kızın anılarını, 1924'de yaptığı evliliğinin 7. yılında doğan oğlu David Kherdian yayıma hazırlamış. 1909 Adana olayları sırasında 2 yaşında olduğunu belirten Veron, 1915'te 8 yaşında iken yaşadıklarını, yolculuk sırasında duyduklarını anlatıyor.

Veron Dumehjian, anılarının başında şimdiye dek birlikte yaşadıkları Türklerle ilgili şu görüşlere yer verir:

“Dost olduğumuz Türkler olmasına karşın, genel olarak Türklerin dostumuz olmadığını hep biliyordum. Şimdi ise birden bire bize düşman yüzlerini göstermeye başlıyorlardı. Biz Hıristiyan, onlarsa Müslümandı. Fakat bizi ayıran sadece din değildi; dilimiz, ırkımız ve geleneklerimiz de farklıydı. Aynı topraklar üzerinde yaşıyorduk, ama toprağa sahip olma hakkımı yeni fark ediyordum. Toprağın şimdiki sahibi, vatan toprağı dediğimiz yerin sahibi Türkiye idi. (Kherdian 1986: 32)*

Kherdian daha sonra, büyükannesinin Ermenilerle Türkler arasında sürtüşmeler olduğunu daha önceden sadece ima ettiğini, ama artık açıkça sadece büyükannesinin değil, mahalledeki herkesin ayrıca yeni sürtüşmelerin olacağından bahsettiğini anlatıyor. Burada aslında üstü kapalı biçimde 1915 ve genel olarak Türk-Ermeni ilişkileri hakkında yorum yapılırken, 1909 olaylarıyla ilgili olarak dikkati çeken bir husus var. “Katliam” denilen olayların, ne zaman olacağını bir öngörüyle bilebiliyor Ermeniler. Bu, sözde “katliam” öngörüsünün, yapılacak Ermeni isyanlarıyla bağlantılı olduğu bilgisini mi ele veriyor acaba (bkz. Kherdian 1986: 40)? Nitekim

Cemal Paşa, Hatırat'ında, “1909 senesi başlarında Adana'da herkesin ağzında dolaşan şayialar, yakında Ermenilerin ihtilal ederek Türkleri mahvedeceklerine [...] dairdi. Türkler bu şayialara o kadar inanmışlardı ki, hatta eşraftan bazılarının ailelerini emin yerlere göndermeğe kalktıkları bile olmuştu” (Cemal Paşa: 360) diyor. Dolayısıyla, söylentiler her iki tarafta da aynı yöne işaret etmekte ve Ermenilerce planlanan birtakım kalkışmalar hakkında ipucu vermektedir.

M. Kemal Öke, Anadolu'yu gezip, gördüklerini kağıda döken İngiliz subay Mark Sykes'in, konumuzu oluşturan 1909 Adana olaylarından çok önce, 1904 tarihli *Dar-ül İslam* (A Record of Journey Through the Ten of the Asiatic Provinces of Turkey, Londra) adlı kitabında, Ermeni komitecilerinin sürgit faaliyetlerine temas ederek, Ermeni patirtularının ‘utanç verici serserilik’ olarak nitelediğini belirtir (bkz. Öke 1991: 93):

“Avrupa güçlerinin bu ajan provokatörleri koruduğundan şikâyet eden Sykes, ‘halbuki bunlar hak ettikleri gibi asılsalardı olaylar bir an önce kapanırdı’ diyerek Ermeni Sorunu üzerindeki görüşünü özetlemektedir. Ayrıca Sykes, Türklerin bu konuda haksız olmadıklarına da işaretler, ülke dört bir yanından düşmanla tehdit edilirken, Osmanlı Hükümeti'nin içte bir ihtilali hoş karşılamayacaklarını kaydetmektedir. Kaldı ki, Ermeni komitecileri her isyana kalkıştıklarında mezalim yapmaktadırlar.” (Öke 1991: 93)

Aynı tespit yeni kaynaklarda da vardır. Almanya'da Fischer Verlag gibi saygın bir yayınevi tarafından çıkarılan bir dünya tarihi ansiklopedisinde o dönemin genelde azınlık, özelde Ermeni sorunu üzerine şu değerlendirmeler yapılır:

“Balkanlarda bağımsızlığını kazanan milletlerin yanında henüz imparatorluk içinde bulunan Hıristiyan azınlık

lar kendi paylarını terör hareketleriyle istemek yolunu seçtiler. Bunlardan Bulgar, Yunan, Sırp ve Ermeni gizli örgütleri başta geliyordu. Amaçları ve yöntemleri hep aynıydı: Osmanlıyı yeni haklar için zorlamak, hükümeti engellemek ve zayıflatmak, Avrupa'nın müdahalesini gerekli kılacak baskıcı tedbirler alması için kışkırtmak. Siyaset adamları ve vergi tahsildarları öldürüldü, açık meydanlara bombalar yerleştirildi, masum Müslümanlar katledildi, köyler yakılıp yıkıldı. Huzur içinde yaşamak isteyen çaresiz Hıristiyan köyler de terörden nasibini aldı; yardım ve yataklığa zorlandı. 1896'da bir Ermeni komitesi, şayet istekleri kabul edilmezse, Osmanlı Bankası'nı havaya uçurmakla tehdit ediyordu. 1905'te başka bir Ermeni grup, cuma namazından sonra camiden ayrılan Abdül Hamid'e bombalı suikast gerçekleştirdi. Bu tür eylemler sebebiyle çeşitli azınlıklar arasındaki gerilimler gittikçe arttı, öyle ki her terör hareketini kanlı çatışmalar izledi, birçok insan hayatından oldu. Fakat Osmanlı hükümeti, düzeni yeniden sağlamak ve terörün önüne geçmek için herhangi bir girişimde bulununca, Avrupa'da 'polis zorbalığı', 'katliam' sesleri yükselir, bütün suç Müslümanlara yıkılır, Hıristiyanlar ise her halükarda masum gösterilirdi. Gerilimlerin asıl sebebi görmezlikten gelinir, Müslümanlara uygulanan soykırım dikkate alınmazdı; Hıristiyan azınlığın uğradığı kayıplar abartılır, Türkler ise her bir şey için sorumlu ilan edilirdi." (Weltgeschichte...1990: 136)*

Bu alıntı, Ermenilerin önceden beri süregelen yöntemleri hakkında bilgi sunarken, bize 1909 tarihli olayları anlamamız için de önemli ipuçları vermektedir.

Sözü tekrar Adana olaylarına getirmek için, Veron Dumejian'ın öncelikle 1915 tehciri kapsamındaki anılarına dönelim. Tehcir edilen Ermenilerin

oluşturduğu konvoy Adana'ya girmeden önce, geçtiği köylerde 'hain köpekler' hakaretine uğrar. 'Hainlik, kahpelik' suçlaması kitapta önemli bir yer tutar (bkz. ayrıca Kherdian 1986: 139). Bununla ilgili arka plan bilgilere de yer verilir. Veron'un babası, Ermenilerin herhangi bir sebeple değil de, özellikle siyasi açıdan istenmedikleri için yok edilmek istendiğini anlatır; çünkü 1914 yılının Kasım'ında Osmanlı İmparatorluğu, İttifak devletleriyle birlikte 1. Dünya Savaşı'na girmiş, bu da Ermenilerin ittifak ettikleriyle düşman olduğu anlamına gelmektedir. Ermeni müttefiki devletler, bir yandan İngiltere ve Fransa, diğer yandan Ruslardır. Babanın sözleri şöyle devam eder:

"Bizim düşmana sempati duyduğumuzu Türk anladı, aynı şekilde aramızdaki gizli ihtilalcı komiteleri de biliyor. Bununla ilgili 1909 Adana katliamı üzerine bazı bilgiler aldım. (...) bir kahvede kanımı beynime sıçratan bir şey gördüm: Kartpostal büyüklüğünde bir Klikya haritası. Harita karalanmış ve üzerine çaprazlama kabaca 'Hangi Ermenistan ulan, hain köpek?' diye yazılmıştı. Kartın arkasını çevirip okudum. Ermenice 'Müstakbel Klikya Ermenistan Krallığı' yazıyordu." (Kherdian 1986: 61)

Baba, olayların nedenini öğrenmek için kahvede molla diye isimlendirdiği biriyle dostluk kurar, birlikte kahve içerler. Molla, söz konusu haritayı çizenlerin Türklerden öfkelenenler olduğunu belirtir ve olayları kendi perspektifinden, 'ama Ermenileri yine de masum gösterebilecek biçimde' anlatır:

"Bu harita 1909 çatışmalardan kaldı. (...) Sultan Hamid 1905'te [*gerçekten Abdülhamit 1909'da tahttan indirilmiştir*] Jön Türklerce tahttan indirilince, hükümet, bildiğiniz gibi, Ermeni ve diğer azınlık gruplara belli özgürlükler söz verdi. Ermeniler her açıdan yanlış olan o sevinç gösterileri esnasında, der-

nek ve toplantılarında büyük laflar etmekten ve övünecekleri özgürlükle hava basmaktan başka yapacak bir şey bilemediler. O günlerde posta ile bu talihsiz haritaları gönderip, caddelerde ‘Küçük Ermenistan’ pankartları taşıdılar. Hatta dağlarda hazır bekleyen bir krallık ordusundan söz etmeye başladılar; bu blöften başka bir şey değildi. Bunun yerli halk arasında öfkeyi nasıl körüklediğini tahmin edebilirsiniz.” (Kherdian 1986: 61 vd.)

Bu alıntıda, olayların her iki tarafın da yararına olmadığını, Batı basınının yaklaşımını, Ermenilerin Osmanlı İmparatorluğu’nun zor döneminde dostane olmayan tutumunu nesnel olarak bulabiliriz. Molla, iki tarafı da anlayabilecek bir olgunlukla Veron Dumehjian’ın babasına durumu açıklar:

“Tehcir olayı çok üzücü, Hristiyanlarla Müslümanlar, her zaman dost değilseler de, hep komşu oldular. Türklerin, Ermenileri dini nedenlerle kovuşturdukları iddiası, Batı basınının bir uydurmasıdır. Şimdiye kadar hiçbir Ermeni Kilisesi kapatılmamıştır, fakat şimdi – ne diyebiliriz ki efendi, bu yüz kızartıcı bir durum. (...) Ben problemi analiz ettim. Ermeniler Batıyla birlikte hareket etmeye başladılar - ülkemiz İttifak devletleriyle aynı safta savaşa girince, Ermeniler günah keçisi oldular. Ama sadece Ermeniler değil, bizler de hükümetin güttüğü siyasetin kurbanı olduk.” (Kherdian 1986: 62)

Gerçekten de Öztuna’nın satırlarından da anlaşılacağı gibi, Adana olayları örneğinde, hükümetin uygulamalarından Türkler de zarar görmüş, bu da ağıtlara yansımıştır. Veron Dumehjian’ın anılarında da Adana olaylarında malum nedenlerle daha çok Türkleri cezalandıran Cemal Paşa’yı övücü sözler buluyoruz.. İstanbul’daki paşalar güya Ermenilerin yok olmasını planlamışken, “... Suriye’nin Türk kumandanı ve valisi Ce-

mal Paşa, İstanbul’dakiler gibi gaddar değil” (Kherdian 1986: 70) imiş.

5. SONUÇ

Bizim, bu yazıda üç yeni varyant nedeniyle tekrar gündeme getirdiğimiz ağıt metinlerinde, tıpkı tarihi anı ve bilgilerde olduğu gibi, öncelikle valinin acımasızca (Gavurumuş gavur vali) kendi hemcinslerini astırması ve Ermenilere bu bağlamda taviz vermesi ve dolayısıyla sevinç bahşetmesi eleştirilmektedir (Kör olasınca hükümet/ Gavur keyfi yetirdiler). Artık vali de düşman olarak nitelenmektedir (Gavur muydun gavur düşman/ Birin astın birin asma). Burada olaylar esnasında valilik yapan değil, daha sonra idam cezalarını uygulatan vali (Cemal Paşa) söz konusudur.

İsmail Görkem’in yayımladığı metinde, hem Sultan Abdül Hamid’e övgü, hem ondan sonra gelenlerin hesabi siyasetine eleştiri ve hem de bu siyasetten çıkar umanlara kargış açıkça dile gelmektedir: “Osmanlılar iki dinli (...) Bir güneğiz gördük idi/ O da Hamid’in gününden (...) Biri Yusuf biri Müftü/ Böyle Osmanlı’nın ahdı/ Yusufumu öldürenin/ Yıkılsın sarayı tahtı”. Ağıt metinlerinde yansıyan derin üzüntünün kaynağı, herhalde Ermenilerin kalkışmalarının farkında olduğu halde, kendi insanını gözden çıkararak ve idam hükmü veren hükümetin tutumudur. İlginçtir, idamlar Ermeni kalkışmasıyla ilgili olduğu halde, gerek eski gerekse yeni metinlerde “öteki” olması gereken Ermeni değil, “vali ve hükümet” hedef olarak belirlemektedir. Türk insanını adeta Pir Sultan Abdal’ın diliyle “düşmanın attığı taş değil, dostun attığı gül yaralamakta”dır. Komşu oldukları Ermenilerin yaptıkları ile hükümetin tutumu, sanılabileceği gibi, paralellikten ziyade biri birine karşıtlık (kontrast) oluşturmaktadır: Ermeninin (ötekinin) yaptığı anlaşılabilir ama kendi vali ve hükümetimin (özün) yap-

tiği asla kabul edilemezdir. Türk halkının iki "ihamet" arasında tercih yapmak zorunluluğu varsa, kendi yönetiminin vefasızlığına tolerans göstermesi bu anlamda beklenemez.

Ermenilere gelince, gerek Veron Dumehjian'ın satır aralarında belirttiklerine, gerekse yukarıda andığımız Alman kaynağına göre onların tutumu elbette yadırganmıştır. Batılılara göre, Jön Türklerin, azınlıkların özgürlük isteklerini, imparatorluk içinde eşitlik ilkesiyle tatmin edememeleri ile Birinci Dünya Savaşı olayları, özellikle Arap ve Ermeni azınlıkların ve Balkan yarımadasındaki milletlerin ihaneti Türklerde milli duyguları körüklemiştir. Özellikle ihanete uğramış olmak gerçeğinin muazzam pekiştirici ve kimliği tayin edici bir rol oynadığını göz ardı etmiyorlar. Türklerin karakterini ortaya koymaya çalışan araştırmacılar bu hususun altını çiziyorlar:

"Dostluğuna çok sadık olan Türk, kendisine ihanet edenlere ya da aldatanlara karşı saplantı ölçüsünde değişmez duygular edinir. Yunanlılara ya da Ermenilere karşı olan düşmanca duyguları – bu bir özür olmasa bile- ancak böyle açıklanabilir. Çok uzun süre saltanatın işbirliği içindeki ve sadık kulları olan Ermeniler, imparatorluğun son saati çalarken düşmanla anlaşmışlardı. Bu noktada, iyiden iyiye köşeye sıkışan Türk askeri ve önderi, acımasız olmuştur (...) Ülkesini bağnazca seven, Tanrıya bütün kalbiyle inanan, kökleri ve geçmişiyle büyük bir gurur duyan Türk insanının, azınlıklara, özellikle de Hristiyanlara büyük bir hoşgörüyü yaklaşmış olması..." (Cagnat ve Jan 1992: 373) bilinen bir şeydir.

NOTLAR

* Not: David Kherdian'dan ve Fischer *Weltgeschichte*'den alınan pasajlar, Almanca baskılarından tarafımızdan Türkçeleştirilmiştir.

** *Derleyici Bahar Savaş, bu ağıtların Kıbrıs çıkarmasının yapıldığı 1974 yılında Petrolcü Nadim*

Uğurlu'nun annesinden duyup kaydettiğini belirtmektedir.

*** Konumuzla ilgili olarak Mustafa Onar'ın *Saimbeyli* (Ekin Yayıncılık, 1990: 210-214) ve *Mehmet Asaf'ın 1909 Adana Ermeni Olayları ve Anıların* (Türk Tarih Kurumu, 1986) adlı kitaplarına bakılmalıdır.

KAYNAKLAR

(Bahriye Nazım ve 4. Ordu Kumandanı) Cemal Paşa: *Hatırat*, Yay. Haz. Metin Martı, Arma Yayınları: 17, Tarih-Anı: 6, 5. Baskı, İstanbul 1996.

Başgöz, İlhan: "Tek taraflı bakan yanılır", *Radikal Gazetesi*, 22 Mayıs 2005. <http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=153497> (20.12.2008)

Belgelerle Ermeni Sorunu, T.C. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Askeri Tarih Yayınları, Ankara 1983.

Bozdoğan, Mehmet: "Müftüye Ağıt". *Türk Folklor Araştırmaları*, Sayı: 100, Kasım 1957, s. 1600.

Cagnat, Rene ve Michel Jan: *İmparatorluklar Beşiği. SSCB, Çin ve İslam'ın Arasında Orta Asya'nın Yazgısı*. Çev.: Erden Akbulut ve T. Ahmet Şensılay. Alan Yayıncılık, İstanbul 1992.

Esen, Ahmet Şükri: *Anadolu Ağıtları* (Yay. Haz.: Pertev Naili Boratav ve Remy Dor), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1982.

Fischer *Weltgeschichte. Der Islam II: Die islamischen Reiche nach dem Fall von Konstantinopel*, Bd. 15, hrsg. von Gustave Edmund von Grunebaum, Frankfurt a.M. 1990.

Görkem, İsmail: "Yukarıova "Çukurova" Ağıtları Üzerine Mukayeseli Bir Araştırma" (İnceleme-Metinler), Yayınlanmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 1990.

Kherdian, David: *Der Schatten des Halbmonds* [Hilalin Gölgesi], dtv pocket, Nr. 7856, München 1986.

Kocaman, Ahmet: "Çukurova'da Hikayeler ve Hikayeli Ağıtlar", Mezuniyet Tezi, Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi, Erzurum 1977, s. 21-22. (Görkem 1990'dan)

Öztuna, Yılmaz: *Büyük Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 7, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1978, s. 226-227.

Ünal, Fatma: "Çukurova Aşiretlerinden Derlemeler", Mezuniyet Tezi, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Ankara 1973, s. 140-141. (Görkem 1990'dan)

Yıldız, Ali: "Çerçili Köyü "İslahiye-Gaziantep" Halk Edebiyatı Ürünleri", Mezuniyet Tezi, Fırat Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Elazığ 1979. (Görkem 1990'dan)